

Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina

First Steps on the Path Among Working Oxen –
Or Some Initial Findings on Attitudes Towards Animals
Brought About by Proximity

Inja Smerdel

1.03 Drugi znanstveni članki
DOI 10.4312/svetovi.1.2.89-102

IZVLEČEK

Prispevek vpeljuje avtoričina premišljanja o istenju ljudi in delovnih volov, še posebej pri telesno napornih opravilih; strnjeno predstavlja proces raziskovanja razmerij med ljudmi in temi domačimi živalmi – razmerij, ki so vezi; raziskava pa je umeščena med sorodna premišljanja in teoretske paradigme v širših humanističnih okoljih.

KLJUČNE BESEDE: živalske študije, antropologija domačih živali, ekologija življenja, delovni voli, identifikacija človek – žival

ABSTRACT

The article presents ideas regarding the sense of identification between people and working oxen (especially in the case of physically demanding tasks); furthermore, it explores the formation of the close relationship between people and these working animals, as well as the process in which these close bonds are established. The research is set within a framework of related works and theoretical paradigms in the wider context of the humanities.

KEYWORDS: animal studies, anthropology of domestic animals, ecology of life, working oxen, human-animal identification

Pred dvema letoma (2021) – kot da bi bilo usojeno ravno v letu vola – sem se počasi, vendar vztrajno, v ritmu volovskih korakov, začela vračati k snovanju razprave o omenjenih razmerjih, nastajajoče na podlagi dolgoletnega delovnega procesa: raziskave, temelječe na obsežnem terenskem delu, na preučevanju raznovrstnih virov ter na prebiranju ustreznega domačega in primerjalnega tujega slovstva.¹ Raziskovalna tematika, ki me je v obdobju, preživetem v muzejskem okolju, kot etnologinjo intimno najbolj določala, so bila namreč prav razmerja med ljudmi in živalmi. Najprej so v ospredje stopile ovce (Smerdel 1989), potem ptice pevke (Smerdel 1992), v letih, ko se je zavoljo transformacije muzeja raziskovalno delo moralo osredičiti poleg drugega na urejanje zbirk in na njihove študije, pa so ob kolekciji priprav za vpreganje na vrsto prišli tudi voli. Tako sem uspela združiti obe raziskovalni tematiki.

Preučevanje tihotnega šepeta snovnega, neme govorice jarmov, ki so s svojo obliko in površino sporočali številne sestavine svoje pojavnosti: od regionalne tipike (in zgodovinskih, tehnike vpreganja, osebnih tipov individualnih izdelovalcev, izbire lesa in njegove obdelave, zadevnih znanj, sledov rabe ...) – do vidnih znakov skrbi za delovne živali (vrezanih zaščitnih simbolov, skrbno zglaženih ovratnikov, ovitih počenih kamb, tehtne izbire lesa, teže jarmov ...). Prav z jarmi pa je bilo ne samo mogoče, temveč tudi neobhodno potrebno povezati živali, ki so te priprave nosile na glavi (oziroma zatilju) ali na vratu (oziroma pred vihrom). In tako so pri snovanju prvih obrisov dela, ki je tedaj vznikalo iz ukvarjanja z muzejsko zbirko, izpod jarmov, v njegovo ospredje počasi, toda vztrajno stopali voli ... Srčika raziskave pa so postala prav razmerja med ljudmi in njihovimi delovnimi tovariši, o katerih sem razpravljala v posameznih študijah, denimo o vlogi vola v vsakdanjem agrarnem življenju na pivškem (Smerdel 2005), o skrbi za zdravje delovnih volov (Smerdel 2007a, 2007b), o kulturi sporazumevanja s temi živalmi (Smerdel 2009a, 2009b), o povezanosti volov na likovnih upodobitvah ter o metaforičnih pomenih in vsakdanjih delovnih praksah (Smerdel 2011, 2013) ter nazadnje še o vzporednicah med učenjem volov in otrok (Smerdel 2014).

PODJARMLJENA MOČ IN NEKAJ DRUGIH BESED O SOBIVANJU ČLOVEKA IN ŽIVALI

Med zgodnjimi premišljanji o volih sta se mi že na začetku utrnila naslov in podnaslov nastajajočega monografskega dela, *Podjarmljena moškost – Človek in vol: o kulturnih vidikih delovnih volov v ruralni civilizaciji, primer Slovenije*, ki pojasnjujeta, zarisujeta oziroma zamejujeta njegov znanstveni okvir. *Podjarmljena moškost?* Marsikomu bi se tak naslov morda lahko zazdel vprašljiv, celo provokativen; vendar v resnici v svoji srži nosi tragiko ... Tragiko volov-

1

Pričujoči prispevek temelji na uvodnem delu nastajajoče monografije o razmerjih med ljudmi in delovnimi voli. In, v določeni meri, na širše zasnovanem članku »Étudier les animaux en Slovénie: Des hommes et des boeufs« (»Preučevanja živali v Sloveniji: O ljudeh in volih«), ki je pred dobrimi desetimi leti izšel v francoski reviji *Ethnologie française*, v njeni tako imenovani slovenski številki, naslovljeni »Slovénie Entre l'Ouest et l'Est« (gostujoči urednik je bil Rajko Muršič).

ske biti in bivanja, ki je nisem želela prezreti v svojih mislih o teh živalih – stoičnih živalskih velikanih, utelešenjih mirne moči in potrpežljivosti – in o njihovem večtisočletnem družanju z ljudmi. O tem, kako je človek divjemu, silnemu, plodnemu, božanskemu biku, samcu ene izmed največjih in najmočnejših živalskih vrst, s kastracijo – tako, da mu je s tolčenjem sploščil ali z rezanjem izluščil ali s kleščami stisnil moda – odvzel njegovo moškost; da bi ga zaslužnil, si podredil njegovo svobodno voljo in podjarmil njegovo moč.

Nedolgo za tem sem brala *Spomin na Afriko* Karen Blixen (2004). V romanu me je presenetilo njeno poglavje »Voli« in v njem stavki, pisateljčine občutene besede, ki odseva-jo in sporočajo mikavno sorodno premišljanje:

Čudno je, kaj smo storili z voli. Bik je kar naprej besen, zavija oči, koplje v zemljo, karkoli zagleda, ga razburi – še zmeraj ima neko svoje življenje, iz nozdrvi mu šviga ogenj in iz njegovih ledij prihaja novo življenje; njegovi dnevi so polni življenjskih potreb in zadovoljitev. Volom smo vse to vzeli in kot povračilo zahtevali njihovo življenje zase ... (Blixen 2004: 195)

Ko sem sedala k temu delu, k pisanju uvodnih stavkov, so me iz radia, med poslušanjem poročil, opljusknile naslednje besede stavkajočega delavca nekega gradbenega podjetja pred stečajem: »Delali smo kot živina in zdaj čakamo na zakol ...« Ob njih so mi misli vzvalovile v več smeri. Poleg jeze in sočutja zavoljo delavske agonije me je kot etnologinjo, zadnjih nekaj let potopljeno v raziskovanje razmerij med ljudmi in delovnimi voli – temi starodavnimi potrpežljivimi silaki med živalskimi fizičnimi delavci, utelešnji s kastrirano moškostjo podjarmljene moči –, vznemirila še posebej figurativna oblika izrečenega stavka. Njegov prvi del (*Delali smo kot živina*) namreč zelo jasno in neposredno sporoča istenje ljudi in delovnih živali, po navadi prav volov, pri težkih, telesno napornih delovnih opravilih. Po Colinu Scottu (1989) lahko živalsko obnašanje postane model za človeške odnose in, kakor je zapisal Michael Jackson (1983), metafore (o razmerju med človekom in posamezno živaljo) ne razkrivajo »takšnosti tistega«, temveč rajši, da »to je tisto« (oboje v Ingold 1996: 133). V tem pogledu podobno prepoznana bližnjost enih in drugih odseva iz posameznih rekov, še danes vznemirljivo prisotnih v vaških in v mestnih okoljih: na primer »gara kot vol«, »utrujen kot vol« ... Zadevno bližnjost pa so uspeli razkriti tudi pronicljivi pogledi pesnikov in pisateljev. Oton Župančič je v pesnitvi *Duma* takole nagovoril zemljo: »... daješ sena in otave za vola, ki vlačil je brano, hodil za plugom in *družno potil se z oračem* ...« (Župančič 1967: 215; poudarki so avtoričini), srbski pisatelj Miloš Crnjanski pa je v delu *Ljubav u Toskani i drugi nežni zapisi* slikovito izpovedal: »... s senom natovorjeni vozovi se bližajo mestu, pred njimi pa – *prav tako težko kakor kmetje – s klecajočimi koraki stopajo voli*« (Crnjanski 1997: 42; poudarki so avtoričini).

Prvi del stavka neznanega delavca, ki je nehoti postal mikavno izhodišče uvodnega pisanja, tako izpoveduje miselno istenje ljudi in delovnih volov, človeških in živalskih prebivalcev nekdanih kmetij, do kakršnega je prav v njihovem okolju prihajalo na podlagi različnih sestavin vsakdanjih delovnih procesov: skupnih telesnih delovnih naporov, medsebojnega glasovnega, zvočnega in dotikalnega sporazumevanja, pridobivanja znanj in delovnih veščin, nege in skrbi za zdravje ...

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

Besedna preglednica:

Nekaj ilustrativnih primerov istenja oziroma enačenja ljudi in njihovih delovnih volov, ki so se izluščili med pogovori z mojimi pripovedovalci in med prebiranjem ustreznega slovstva:

- pri delu (trpljenje, izkoriščanje), kjer je šlo v preteklosti tudi za enačenje volov s sužnji, s podložniki
- pri skrbi za zdravje
- pri razumevanju – razum
- pri učenju – vzporednice med junci in otroki
- pri čutenju in čustvovanju – trpljenje, veselje
- pri vpreganju – v jarem in z njegovo simboliko v zakonski jarem
- pri kastraciji bikcev – enačenje s kastracijo dečkov (izpričana v 3. tisočletju pr. n. št.)
- pri percepciji volov (živalski pomočniki) kot človekovih prednikov (v ustnem slovstvu)

Toda »živali kmetije, nekdanj neločljive od vsega kmečkega življenja«, so postale v današnji družbi povsem nekaj drugega; le še »rejne živali, nič več kakor produkti za pojest« (Digard 1990: 235). Samo še dohodek od lastništva, živali za zakol ... In zdi se, da prav miselno enačenje s tem zadnjim stanjem domačih živali izpoveduje drugi del delavčevega stavka – »zdaj čakamo na zakol«. Smrt je sicer večna spremljevalka razmerij med ljudmi in drugimi živalmi – najsibo onimi, ki so jih lovili, najsibo tistimi, ki so jih redili za hrano ali za delo. Gre pač za razmerje, kakršnega je Marguerite Yourcenar v romanu *Severni arhivi* (fr. *Archives du Nord*) v zvezi z domačimi živalmi pronicljivo ubesedila kakor »pakt, ki se vedno konča s smrtjo« (1977: 24). Od »noči časa« do sodobnosti; do današnje mesnopredelovalne industrije, razmerja industrializiranih razsežnosti, ki ga je južnoafriški pisatelj in zagovornik živalskih pravic John Maxwell Coetzee v svoji knjigi *Elizabeth Costello* neprizanesljivo označil kot dan za dnem potekajoči »živalski holokavst« ... (v Golež Kaučič 2006).²

Z živalmi prav res od nekdanj, neprenehoma stopamo skozi vznemirljivo raznovrstne naravno-kulturne svetove, česar so se zavedali že številni pisci, ki so do danes o človeških odnosih do živali sukali svoja peresa – bodisi filozofi, etnologi, kulturni in socialni antropologi, etnozoologi, etologi in drugi. Tako se je na primer izhodiščno mogoče strinjati s Cyrulnikom (2006: 7), ki pravi, da se ljudje s svojimi pojmovanji razmerij do živalskega sveta delimo v dve kategoriji: v prvo sodijo tisti, ki poskušajo »odkrivati živali« in jih, ko mislijo, da jih bolje razumemo, približujejo ljudem, v drugo pa tisti, ki hočejo »živali držati na razdalji«, da bi dokazali, da nas z njimi prav nič ne družijo. Pritegnemo lahko tudi Testerjevim besedam o »novi koristnosti« teh bitij, ki »pomagajo človeku, da lahko sploh premišlja človeško« (1991: 48). In Bernardette Lizet, ki je zapisala, da postaja »vse bolj očitno,

2

O tem glej tudi delo Charlesa Pattersona *Vječna Treblinka: naše postopanje prema životinjama i holokaust* (Zagreb, 2005), ki opisuje vzporednice med obnašanjem nacistov do Judov in obnašanjem sodobne družbe do živali oziroma enačenje genocida in biocida (Brnčić 2007: 79).

da igrajo družbeno kodificirane meje odnosa do živali vlogo natančnega, včasih silovitega razgaljevalca družbenih napetosti« (1995: 10). Ali pa na primer Vanessi Manceron in Marie Roué, ki sta ubesedili, da »se skozi živali in z njimi izražajo in definirajo kulturne razlike in posebnosti; se nakazujejo in razpravljajo sistemi razmerij med živimi bitji; ter se zagovarja legitimnost znanj in moči« (2009: 5).

O sodobni družbeni koristnosti živali je Tester ustrezno kritično zapisal, da si »'Človek' jemlje svobodo, da živali uporablja zgolj kot merilo narave človeškega bitja in praks biti človeški« (1991: 205). In medtem ko se druga živa bitja, tako živali kot rastline, ne ubadajo kaj dosti z ljudmi, njih človek ne le neizprosno izkorišča zavoljo svojega snovnega preživetja, temveč jih tudi drugače neizogibno potrebuje. »Bolj ko odkrivamo živalska stanja, bolj se izrisuje položaj človeka,« je domislil Cyrulnik (1998: 22); vendar se moramo pri tem »odsrediščiti«, da bi odkrili, kdo smo – saj nismo niti središče vesolja niti vsega živega niti samih sebe. Kar je že dolgo tega, v prvi pesniški zbirki iz leta 1959, poetično ubesedil Gregor Strniša: »Ne hrast, / ne hrošč / nas ne pozna, / človek ni krona sveta.«

O PROCESU PREUČEVANJA RAZMERIJ MED LJUDMI IN DELOVNIMI VOLI

V loku navedenih in podobnih premišljanj se pne tudi moje preučevanje razmerij med ljudmi in delovnimi voli (ter posledično med ljudmi v odnosu do teh živali). V njih so bili že od začetka voli kot »živali kmetije« tisti, okoli katerih so se sukala moja vprašanja med terenskim delom; kot takšne domače živali, ki »tvorijo del človeške družbe« (Digard 2005: 32, po Lévi-Strauss 1962), oziroma taki, ki so bili svojim ljudem »*koker familija*«, kot sem slišala o njih praviti več svojih sogovornic in sogovornikov. Da bi preučila mesto delovnih volov v strukturah vsakdanjega in prazničnega življenja na kmetih in kompleksnost odnosov do teh domačih živali v več slovenskih pokrajinah – v naravno, kulturno in v določeni meri tudi družbenozgodovinsko različnih okoljih –, sem še posebej med letoma 2001 in 2007 obiskovala posamezne načrtno izbrane ter tu in tam tudi naključno najdene kmetije na Kozjanskem, v delu Posavja, v Zasavju, na Pivki, na Krasu, v Brkinih, v Šavrinah v slovenski Istri, na Pokljuki na Gorenjskem in na Koroškem.³ Mozaik individualnih zgodb o sobivanjih z delovnimi voli – o razsežnostih njihove tihe, ponižne nepogrešljivosti ter spleta njihovih pomenov –, zgodb, ki so jih pripovedovale posameznice in posamezniki na mojih poteh, je oblikoval slovensko različico podobe gospodarsko-kulturnih in drugih, tudi čustveno orisanih razmerij med ljudmi in njihovimi voli; v temeljnih potezah skupno, v marsičem izenačeno podobo, ki se je od kmetije do kmetije ponavljala, se potrjevala, v nekaterih sestavinah pa vendarle raznoliko – osebnostno obarvano in pokrajinsko, okoljsko zaznamovano.

3

Pri teh, nahajajočih se v vseh štirih slovenskih etnoloških območjih – panonskem, osrednjeslovenskem, sredozemskem in alpskem –, sta bila pri izbiri krajev raziskave oziroma posameznih sogovornikov odločujoča še posebej naslednja kriterija: najprej kmetije s še vedno ali ne dolgo tega delujočimi volovskimi vpregami oziroma s posameznimi vprežnimi voli; in za tem – zaradi znanega zgodovinskega, družbenega in gospodarskega konteksta – že obstoječa etnološka krajevna monografska raziskava izbrane ali bližnjih vasi. Poleg omenjenih pa tudi kriterija (relativno) kontinuirane rabe različnih pasem goveje živine in različnih tipov vprege oziroma jarmov.

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

Fotografiji 1a, b: Pavla Turk (r. 1921) in njen sin Bogomir (r. 1946), Sv. Anton 12, hišno ime »Šuštarji«; pokojni Vojko Turk (r. 1919), mož in oče, je bil kmet in volar; njihovi voli »so bli koker familija« ...; uokvirjeno fotografijo so si »Šuštarji« obesili na steno v jedilnici domače hiše ... (avtorica: Inja Smerdel, maj 2007).

Fotografiji 2a, b: Pomnik kraškim volom, ki ga je leta 2006 v Pliskovici na Krasu postavil kamnosek Jernej Bartolato (avtorica: Inja Smerdel, junij 2008).

In ta podoba – poleg na vseh drugih virih (tiskanih, slikovnih, primarnih snovnih), na ustreznem primerjalnem slovstvu in tudi na nekaterih očarljivo zgovornih, občuteno pričevalnih leposlovnih literarnih virih – temelji še posebej na ustnih pripovedih, pri katerih sem sledila predvideni kompleksnosti in medsebojni prepletenosti snovnega, družbenega in duhovnega. Glede na starost pripovedovalk in pripovedovalcev so zapisi relevantni za čas

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

od desetletij med svetovnimi vojnami do prvih let novega tisočletja.⁴ Moja vprašanja so se sukala okoli mesta delovnih volov v okviru življenja kmečke družine in vaše skupnosti (zlasti delitve dela ter šeg življenjskega in koledarskega kroga), vpetosti v verigo letnega cikla kmetijskih opravil, okoli delovnega družabništva pri nekaterih temeljnih kmečkih opravilih (oranju, brananju, vleki, vožnji), okoli kastracije, podkovanja, nege, hrane in paše, bolezni in zdravljenja, okoli volarjev, osebnega imenovanja volov, učenja, vpreganja in vseh vrst sporazumevanja z delovnimi voli, okoli izbire novih in prodaje »odsluženih« volov. S pomočjo likovnih in literarnih virov ter ustnega slovstva sem vzporedno z zemeljskim raziskovala tudi duhovno: simbolne, metaforične pomena volov (ter jarmov) v poročnih šegah, kot označevalcev stanovske, regionalne istovetnosti in podobnega; odseve stvarnega pomena volov v pesmih, pripovedkah in rekih. Delovno žarišče je bilo pač razkrivanje palete soodvisnosti v razmerjih med človekom in delovnim volom. Pojavil se je tudi (nezanemarljiv) »muzejski« vidik raziskovanja – pomembnost ohranjanja tovrstne dediščine znanj in veščin. Kot hipotetična srčika pa sta vzniknili vprašanja oziroma instinktivni predpostavki o bistvenosti vloge otrok, zlasti dečkov, pri vseh opravilih z voli in o obstoju posameznikov s posebnimi lastnostmi za sporazumevanje z delovnimi govedi, kar se je potem stvarno pokazalo pri delitvi dela v okviru kmečke družine in pri delovni »specializaciji« v družbenem okolju vasi.⁵

Prav o volih, za mnoge morda zavoljo njihove vsakdanjosti neopaznih in nevznemirljivih, je François Sigaut pred dobrima desetletjema zapisal, da je »vol – kljub svoji zgodovinski pomembnosti, v kateri v ničemer ne zaostaja za konjem – izginil, ne da bi o njem spregovorili« (1998: 1082); ali morda vsaj ne dovolj poglobljeno spregovorili. Ko sem pozneje v okviru svojih delovnih prizadevanj prebirala ustrezno slovstvo, pa sem vse bolj odkrivala, da v preučevanju raznovrstnih pomenov delovnih volov ter z njimi povezanih kulturnih sestavin in v zagledanosti v njihovo večno, v stoletjih zgodovine »dolgega trajanja« neobhodno, večplastno, globalno prisotnost – nisem tako osamljena, kot se je najprej zdelo (prim. na primer Campbell 2005; Collins 2010; Fenton 1986; Griffin-Kremer 2007; Langdon 1986; Minhörst 1990).⁶ Toda ko sem kljub središčni zamejitvi svoje raziskave na slovensko ozemlje v nekem pogovoru s Sigaut-om podvomila v smiselnost njene tolikšne kompleksnosti, je menil, da si »voli to zaslužijo.«

4

Seznam pripovedovalk in pripovedovalcev, z vsemi ustreznimi podatki, hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani. Na Slovenskem, kjer so v večini regij – še posebej v hribovitih in gorskih predelih, v katerih si brez volov skorajda ni bilo mogoče zamišljati oranja – in na večini najštevilnejših srednje velikih kmetij kot delovna živina prevladovali prav voli, so z njimi kmetovali tja do zadnje četrtine 20. stoletja. Opazovanje delovnega sodelovanja med volom ali parom volov in njegovim gospodarjem pri posameznih kmetijskih opravilih je bilo tako kot metoda raziskovalnega dela zelo redko izvedljivo; le v posameznih primerih kmetij z »živimi« volovskimi vpregami. Večina zbranih ustnih pričevanj zavoljo tega naj ne bi imela znanstvene teže dejstev (prim. Sigaut 1998: 1082), vendar tudi etska poročila o slednjih lahko dostikrat sporočajo enako relativna, vprašljiva stanja stvarnosti kakor emska pričevanja.

5

Ustrezne vzporednice sem spoznala v okolju pastirjev in gospodarjev ovčarjev na Pivki, kjer so tisti možaki, ki so ovčarili, veljali za posebne ljudi. Bili so »hudi za ovce« ... (Smerdel 1989: 129).

6

V preteklem poldrugem desetletju je bilo prav v Franciji napisanih kar dosti besedil, ki so imela za torišče delovne vole. Objavljene so zlasti v dveh publikacijah – zbornikih prispevkov iz dveh študijskih srečanj s tematskim naslovom *Les boeufs au travail* – iz let 1997 in 1998 (Smerdel 2009b: 38) in v tretjem zborniku prispevkov s študijskega srečanja *Les bovins: de la domestication à l'élevage* (leta 2006, v organizaciji Société d'Ethnozootechnie in L'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire).

O teh bitjih in o njihovih razmerjih z ljudmi – oziroma o živalih na splošno, ki so v očeh antropocentričnih mislecev vse predolgo veljale zgolj za stvari – sem sama kot o temi raziskave začela premišljati ob predmetih: ob volovskih jarmih iz muzejske zbirke. Kljub že davno uveljavljenemu metodološkemu premiku, do katerega je prišlo v okrilju slovenske etnologije v sedemdesetih letih preteklega stoletja, »da so poglobitni predmet etnološkega zanimanja ljudje in ne reči« (Kremenšek 1973: 122–123), ta prenos poudarka s kulturnih sestavin na njihove nosilce, ki se je pogosto bral izločevalno, etnologom muzealcem pač ni mogel pomeniti »odstranitve« predmetov. Le drugačen vidik pri njihovem dokumentiranju in analiziranju oziroma pri »branju« njihovih sporočil – tudi o ljudeh in živalih. In prav jarmi so v tem pogledu vznemirljivo zgovorni predmeti. So tisti pripomočki, s katerimi zgolj udomačeno govedo postane delovno govedo ter kot tako človekov pomočnik in delovni tovariš pri številnih kmetijskih in drugih opravilih. Vol pa postane kompleksno »orodje«, živi motor, katerega moč »poganja« rala in pluge, mline, mlatilne naprave, vozove ... (Ingold 2000: 307). Vendar teh bitij niti metaforično, vse preveč v sozvočju z Descartesovim mehanicizmom, ne moremo označiti kot kompleksna orodja oziroma kot stroje. Saj voli nikakor niso bili samo moč orodij; samo žive »naprave«, ki so z menjavo ustreznih nastavkov opravljale več funkcij – podobno kakor njihov nadomestek traktor. O njih so mi pripovedovali, kako se na primer ustavijo pred skalo v zemlji, da bi tako preprečili poškodovanje pluga, in kako pripeljejo sami voz na kmetijo, ker natanko vedo, kje so doma. Orodja se pač »ne odzovejo nazaj« oziroma dobesedno »ne sodelujejo s svojimi uporabniki, temveč samo izvajajo uporabnikovo delovanje na okolje« – je o tem zapisal Cohen (Ingold 2000: 307, po Cohen 1978). Voli so svojim ljudem nedvomno pomenili mnogo več. Jih morda lahko metaforično označimo kot »duše orodij«? Razkrivanje razmerij med človekom in njegovo delovno živino v okrilju kontinuitete vsakdanjih delovnih praks, ob katerih se je porajala »filozofija stvarnosti vsakdanjega življenja«, kot jo imenujem, v marsičem pomeni eno samo, mikavno zanikanje akademskega filozofskega dualizma v pogledu sobivanja človeka in živali: zanikanje delitve na animalno in humano, z večno nadvlado slednjega.⁷ V vsakdanji bližnjosti so bili namreč voli v besedi in v pomenu nemalokrat in nedvoumno isteni z ljudmi, o čemer na primer pričajo naslednji stavki iz mojih terenskih zapisov: »*Kakšen vol je bil tudi bolj živ – kakor človek.*«; »*O, je zastópu glih ku fant.*«; »*Se je bilo treba pogovarjat z volom kot z otrokom.*« ipd.⁸

In tako so me v procesu mojega raziskovanja drugače pogosto razčlenjevane »tehnične« lastnosti delovnih volov – na primer njihova vlečna moč in z njo povezana produktivnost, čeprav tudi tega vidika nisem povsem zanemarjala – najmanj vznemirjale. V ospredje so stopile tiste sestavine razmerij med ljudmi in voli, zavoljo katerih gre za razmerja, ki so vezi. V družbenem življenju »živalsko-človeške moralne skupnosti«, ki je »bolj zveza kakor dihotomija« (Campbell 2005: 81, po Escobar 1999). Vezi, temelječe na medsebojnem

7

Dualizma, pri katerem ne gre le za dihotomijo, temveč za nadvlado enega nad drugim (prim. Plumwood 1993: 55–59).

8

Iz zapisov avtorice, nastalih med terenskim raziskovanjem v letih od 2001 do 2007. Gradivo hrani Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja.

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

zaupanju, spoštovanju, navezanosti, čustvenem okrilju in pomoči pri preživetju. Vezi, pri katerih se mi je tu in tam zazdelo, kakor da bi izvirale iz nekega arhetipskega odnosa do goved (bikov, volov in krav) – nekoč davno božanskih in potem še stoletja pravljicnih žival-skih pomočnikov. In naj so še tako raznovrstne, »vezi živali s človekom in človeka z živaljo so neločljive, kakor dva obraza istega novca«, je o njih domislil Digard (2005: 38, 29); in tudi poudaril, da si zaslužijo biti raziskane v vsej svoji razvejani pojavnosti.

UMEŠČANJE RAZISKAVE MED SORODNA PREMIŠLJANJA IN TEORETSKE PARADIGME

Vsakršno tovrstno raziskovanje pa skorajda zahteva vključevanje določenih spoznanj drugih disciplin. V primeru delovnih volov – v zvezi z glasovnim, zvočnim in dotikalnim sporazumevanjem – na primer zadevne ugotovitve jezikoslovcev, muzikologov in etologov. Pri tem se zdi, da je interdisciplinarnost lahko še posebej blizu prav etnologom, ki delamo v muzejih. Pri preučevanjih človeka, njegovih kultur in načinov življenja smo namreč navajeni (glede na naravo svojega dela) uporabljati več delovnih metod. Dokaj neobremenjeni smo lahko tudi (če to hočemo) glede rabe različnih metodoloških pristopov sorodnih humanističnih znanosti, saj je, kakor je pred dobrim desetletjem zapisal Makarovič, vsem njihovim tradicijam in raziskavam skupno »sistematično, racionalno, z dejstvi preverljivo spoznavanje čudovite pestrosti človeškosti v prostoru in času, primerjalno vedenje o kulturni mnogoterosti človeka v naravnih in družbenih okoljih« (2010: 71). Kot teoretični temelj raziskave o razmerjih med ljudmi in delovnimi voli se mi je tako sprva zdelo zadostno tisto domače etnološko metodološko okrilje, v katerem je bil že pred desetletji v središče zanimanja postavljen »človek kot nosilec kulture, vpeljan s konceptom načina življenja kot razmerjem med človekom in njegovim naravnim in kulturnim okoljem«, pri čemer se v celosti obeh seveda pojavljajo živali, »kakor se kaže v vsakdanjih rutinah« (Slavec Gradišnik 1995: 130). Z nadaljnjim študijskim delom pa so se mi odpirala širša in vsebinsko bližja znanstvena okri-lja ekološke antropologije (npr. Ingold 2000; Salzman in Attwood 1997 [1996]: 171–172), tudi domače kulturne ekologije⁹ ter večdisciplinarne kulturne animalistike (npr. Marjanić in Zaradija Kiš 2007; Visković 1996).

Metodološko oporo, najbližjo lastnim premišljanjem, sem našla v Digardovih pogledih v okviru »antropologije domačih živali« (1990, 2005) ter v Ingoldovih konceptih in opredelitvah »ekologije življenja« (ang. *the ecology of life*) kot dinamične nedeljive celosti živih bitij in njihovih okolij (2000: 19–20), in še posebej predobjektivne, predetične »čuteče ekologije« (ang. *a sentient ecology*): priznavanja človeških znanj, »temelječih na čutenjih, obstoječih v veččinah, občutljivostih in usmerjenostih, ki so se razvile skozi dolgotrajno izkustvo življenja v posebnem okolju«; znanj, ki temeljijo na »bližnji pozornosti na gibe, zvoke in kretnje živali« (2000: 25).

9

Na podlagi pogovorov in opredelitve ekološke antropologije v študijskem programu oziroma učnem načrtu predmeta na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL (<https://etnologija.etnoinfolab.org>dokumenti>).

In zdi se, da je mogoče prav v okrilje Ingoldove »čuteče ekologije« umestiti moja hipotetična premišljanja o obstoju posameznikov s posebnimi lastnostmi za sporazumevanje z delovnimi govedi. Posebnih ljudi, z vsemi čuti vpetimi v njihovo naravno okolje, kakršen je bil na primer kmet *Urbánčev* iz Logatca, prijateljev stari stric, ki se je med hojo po gozdu tudi s svojimi drevesi pogovarjal, kakor da bi bila ljudje; ali pa na primer samska Luce z dalmatinskega otoka, o kateri so mi v njeni vasi pripovedovali, da je imela brez ure v hiši nezgrešljiv občutek za čas in je znala volom tako šepetati v ušesa, da so potem bolje orali ...

NEKAJ SKLEPNIH STAVKOV

Zdi se, da bi pričujoče besedilo lahko sklenila napoved nadaljevanja. In morda so prav struktura in naslovi poglavij prvega in drugega dela monografije, ki jo pripravljam in na kateri temelji ta prispevek, v tem pogledu najbolj zgovorni.¹⁰ Tretji del monografije pa se osrediča le na vole – med snovnim in duhovnim, med zemljo in nebom ... Za navedenimi se tako zarisujejo poglavja, nastajajoča na podlagi urejanja terenskega gradiva, z vsebinami, ki se jih v razdelku o procesu preučevanja razmerij med ljudmi in njihovimi živalskimi delovnimi tovariši dotaknemo tudi v pričujočem članku: vpetost volov v vsakdanje delovne procese oziroma v verigo letnega ciklusa kmetijskih opravil, njihovo mesto v vaški skupnosti in v kmečki družini, vrednotenje volov v primerjavi s konji (in kravami), vloga in pomen volarjev, izbiranje za delo ustreznih volov in njihovo sobivanje z ljudmi, sporazumevanje s temi živalmi (glasovno, zvočno, dotikalno ...), neprestana skrb za delovne vole (krmljenje, paša, napajanje, zdravljenje, podkovanje), vzporednice učenja volov in otrok ter istenje ljudi in njihovih živalskih delovnih tovarišev.

A iz zemeljskega so ta bitja spolzela tudi v duhovno: na primer v šege (delovne, praznične in šege življenjskega cikla), v ustno slovstvo, v verovanje in v mitološko izročilo. Delovni silaki so se povzpeli celo na nebo. Zapisali so se med zvezdna imena, saj se po ustnem izročilu v velikem in v malem vozu na primer po ena zvezda imenuje vol.¹¹ Še danes so mikavno prisotni v posameznih rekah, ki razkrivajo njihovo nekdanjo veljavo in pomen: poleg že omenjenih »*gara kot vol*« in

10

Prvi sklop: Beseda pred uvodnimi stavki ali o dolgih letih nastajanja pričujočega dela // Uvodni sprehod med delovne vole ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina / O procesu preučevanja razmerij med ljudmi in delovnimi voli / Umeščanje raziskave med sorodna premišljanja in teoretske paradigme // Neobhoden ekskurz v kulturno animalistiko in iskanje odgovora na vprašanje 'Kam so vse živali šle' na Slovenskem / Animalistika na Slovenskem oziroma odkrivanje večvrstne družbe // Voli. Po njihovih sledih skozi čas, po svetu in na Slovenskem / Začelo se je z domestikacijo // In še en krog v spirali potovanja z voli skozi čas in prostor / Fenomen domestikacije / O času in prostoru domestikacije goved / O začetkih delovne rabe volov / Pomen volov v antičnih skupnostih / Po dolgi tekmi s konjem je zmago slavil stroj / Nekaj drobcev o delovnih volih drugod po svetu // Bližnji pogled na slovensko ozemlje / Zgodovinski mozaik različnih dejavnikov pojavnosti delovnih volov na Slovenskem /// Drugi sklop: Jarmi. Temeljna vedenja, ki jih določajo // Se je vse začelo s palico, privezano za rogove? // Z jarmi od Irske do Finske, potem proti vzhodu, jugu in zahodu, malce pa tudi drugam // Z jarmi spet doma na Slovenskem / Povednost zbirke SEM; o njeni zgodovini in o oblikovnih tipih jarmov na Slovenskem / Podrobneje o oblikovnih tipih s kartografskim prikazom / Ekskurz v poskus razlag glede vnosa ali izbire nekaterih oblikovnih tipov / Nema govorica snovnega / Modrosti izdelovanja jarmov; izdelovalci in njihova znanja / Jarmi v jeziku in simboliki, v šegah in kot vidni glasniki podeželske istovetnosti ///

11

Zapis je iz leta 1818, iz Ilirske Bistrice, objavljen v Matičetovi razpravi 'Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci' (Smerdel 2005: 376, po Matičetov 1973).

INJA SMERDEL

*Prvi koraki na poti med delovne vole –
ali o posameznih začetnih spoznanjih
o odnosih do živali, kakršne poraja bližina*

»utrujen kot vol« na primer vsaj še »lačen, da bi vola pojedel« ... Njihovo mesto v vsakdanjem življenju in kulturi preteklih stoletij pa nenazadnje zgovorno sporočajo tudi priimki, kakršni so na primer: Volavc, Volavšek, Volarič, Voler ... in po celi Sloveniji natresena zemljepisna imena: Volavljje, Volarija, Volovljek, Podvolovljek, Volovnik, Volavče, Volovja reber (Smerdel 2005: 342).

Goveda nasploh – toda še posebej delovni voli – so bila »kapital na parkljih«, kot jih je pred leti prenikavo označila Cozette Griffin-Kremer (2010: 6–7). Za nekatere kmete so bila premočno premoženje, dostikrat prestižno, spet drugim so omogočala preživetje. Njihovo imetje je bilo vitalno za opravlja v kmečkem gospodarstvu in je skupaj z njihovim vzdrževanjem posledično pomenilo temeljno dejavnost v življenju ljudi na številnih kmetijah. Lahko bi zapisali, da so bila goveda ne samo na slovenskem, temveč tudi na večjem delu evropskega podeželja svojski steber v pokrajini duha ... Bo mogoče čez čas, prav na koncu skleniti, da ima tudi Evropa – in ne le Afrika¹² – svoj »goveji kompleks«?

CITIRANE REFERENCE

- Blixen, Karen 2004 *Spomin na Afriko* (Vrhunci stoletja 44). Ljubljana: Delo, d. d.
- Brnčić, Jadranka 2007 'Životinje u Bibliji i biblijskoj duhovnosti.' V: *Kulturni bestijarij*. Suzana Marjanić in Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. Str. 53–81.
- Campbell, Ben 2005 'On »Loving Your Water Buffalo More Than Your Own Mother«: Relationships of Animal and Human Care in Nepal.' V: *Animals in Person: Cultural Perspectives on Human–Animal Intimacies*. John Knight, ur. Oxford, New York: Berg. Str. 79–100.
- Collins, Edward 2010 'The Latter-Day History of the Draught Ox in England, 1770–1964.' *Agricultural History Review* 58(II): 191–216.
- Crnjanski, Miloš 1997 *Ljubav u Toskani i drugi nežni zapisi*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.
- Cyrułnik, Boris 1998 'Les animaux humanisés.' V: *Si les lions pouvaient parler: Essais sur la condition animale*. Boris Cyrułnik, ur. Paris: Gallimard. Str. 12–55.
- 2006 'Préface.' V: *L'intelligence des animaux selon Charles-Georges Leroy (1723–1789)*. Paris: Ibis Press. Str. 7–8.
- Digard, Jean-Pierre 1990 *L'homme et les animaux domestiques: Anthropologie d'une passion*. Paris: Fayard.
- 2005 'Entre los hombres y los animales: Una conquista reciproca.' V: *Animalario: Visiones humanas sobre mundos animales*. Jose Luis Mingote Calderon, ur. Madrid: Museo del traje, Centro de Investigación del Patrimonio Etnológico. Str. 27–38.
- Fenton, Alexander 1986 'Draught Oxen in Britain.' V: *The Shape of the Past 2: Essays in Scottish Ethnology*. Edinburgh: John Donald Publishers. Str. 2–46.
- Golež Kaučič, Marjetka 2006 'Od objekta do subjekta, ali človek ni krona sveta.' *Delo*, 7. 6. 2006, str. 16.
- Griffin-Kremer, Cozette 2007 'Du joug de tête au joug de garrot: Récit mythique et changement technique?' V: *Les bovins: de la domestication à l'élevage, Ethnozootechnie* 79: 51–67.
- 2010 'Wooings and Works. An Episode on Yoking Oxen in the *Tochmarc Étaine* and the *Cóir Anmann*.' Avtoričin neobjavljeni rokopis.
- Ingold, Tim 1996 'Hunting and Gathering as Ways of Perceiving the Environment.' V: *Redefining Nature*. Roy Ellen in Katsuyoshi Fukui, ur. Oxford in New York: Berg. Str. 117–155.
- 2000 *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. London in New York: Routledge.

12

Na podlagi antropološke študije Melvilla Herskovitsa (1926) o sistemu kulturnih vrednot lastnikov živine pri etničnih skupinah Vzhodne Afrike se je v antropologiji za ta fenomen uveljavila splošna pomenska sintagma "the African Cattle Complex" (Campbell 2005: 97, prim. Evans-Pritchard 1940, 1950).

- Kremenšek, Slavko 1973 *Obča etnologija*. Ljubljana: FF, Univerza v Ljubljani.
- Langdon, John 1986 *Horses, Oxen and Technological Innovation: The Use of Draught Animals in English Farming from 1066–1500*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne in Sydney: Cambridge University Press.
- Lizet, Bernardette 1995 'Sur les traces d'un précurseur: relire André-Georges Haudricourt à l'heure de la gestion globale de la nature.' V: *Des bêtes et des hommes*. Bernardette Lizet in Georges Ravis-Giordani, ur. Paris: Éditions du C.T.H.S. Str. 9–14.
- Makarovič, Gorazd 2010 'Marginalije k etnološki tematiki, kiparstvu Petra Černeta in sodobnosti.' V: *Videti, česar znanost ne vidi: Etnološka tematika v kiparstvu Petra Černeta*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej. Str. 67–88.
- Manceron, Vanessa in Marie Roué 2009 'Les animaux de la discorde.' *Ethnologie française*, XXXIX(1): 5–10.
- Marjanič, Suzana in Antonija Zaradija Kiš, ur. 2007 *Kulturni bestijarij*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Minhorst, Rolf 1990 'The Evolution of Draft Cattle Harness in Germany.' *Small Farmer's Journal* 15(1): 37–46.
- Patterson, Charles 2005 *Vječna Treblinka: naše postopanje prema životinjama i holokaust*. Zagreb: Genesis – Prijatelji životinja.
- Plumwood, Val 1993 *Feminism and the Mastery of Nature*. London in New York: Routledge.
- Salzman, Philip Carl in Donald W. Attwood 1997 [1996] 'Ecological Anthropology.' V: *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Alan Barnard in Jonathan Spencer, ur. London in New York: Routledge. Str. 169–172.
- Sigaut, François 1998 'Compagnie des animaux utiles et utilité des animaux de compagnie.' V: *Si les lions pouvaient parler: Essais sur la condition animale*. Boris Cyrulnik, ur. Paris: Gallimard. Str. 1078–1085.
- Slavec Gradišnik, Ingrid 1995 'Med narodopisjem in antropologijo: O razdaljah in bližinah.' V: *Razvoj slovenske etnologije: Od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj* (Knjižnica Glasnika SED 23). Rajko Muršič in Mojca Ramšak, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 125–140.
- Smerdel, Inja 1989 *Ovčarstvo na Piški: Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali trije »ovčarji«*. Koper: Lipa.
- 1992 'Med smrtjo na krožniku in ječarsko ljubeznijo ali o ptičjem lovu v Brdih.' *Etnolog* 2(1): 29–78.
- 2005 '»Bol si pámetén ku člóvk,« je rekel volu?, O razmerju človek – vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta.' V: *Slavenski zbornik*. Janko Boštjančič, ur. Slavina: Kulturno društvo Slavina, Galerija 2. Str. 341–380.
- 2007a '« Les gens ressentent plus de compassion à la mort d'un boeuf que lorsque meurt un homme... ».' Sur les soins pour la santé des boeufs de travail en Slovénie (aux 18e, 19e et jusqu'au dernier quart du 20e siècle). V: *Les bovins: de la domestication à l'élevage*, *Ethnozootechnie* 79: 141–154.
- 2007b 'O skrbi za zdravje delovnih volov na Slovenskem od 18. do konca 20. stoletja.' *Etnolog* 17: 193–208.
- 2009a 'Le son des mots, la voix des sons: Sur la culture de communication avec les boeufs de travail en Slovénie.' V: *L'homme et l'animal – voix, sons, musique...* *Ethnozootechnie* 84: 49–71.
- 2009b 'Zvok besed, glas zvokov. O kulturi sporazumevanja z delovnimi voli na Slovenskem.' *Etnolog* 19: 37–77.
- 2011 'Kaj nam lahko povedo voli na likovnih upodobitvah. O metaforičnih pomenih in vsakdanjih delovnih praksah.' *Etnolog* 21: 103–138.
- 2012 'Étudier les animaux en Slovénie: Des hommes et des boeufs.' *Ethnologie française* XLII(2): 281–290.
- 2013 'What Images of Oxen Can Tell Us: Metaphorical Meanings and Everyday Working Practices.' *Folk Life* 51(1): 1–32.
- 2014 '»Training Oxen Meant Training for the Children«.' V: *Explaining and Exploring Diversity in Agricultural Technology*, *EARTH* 2. Annelou van Gijn, John C. Whittaker in Patricia C. Anderson, ur. Oxford, Havertown: Oxbow Books. Str. 258–268.
- Strniša, Gregor 1959 *Mozaiki*. Koper: Založba Lipa.
- Tester, Keith 1991 *Animals and Society: The Humanity of Animal Rights*. London in New York: Routledge.
- Visković, Nikola 1996 *Životinja i čovjek, Prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Književni krug.
- Yourcenar, Marguerite 1977 *Archives du Nord*. Paris: Gallimard.
- Župančič, Oton 1967 *Dela Otona Župančiča 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

INJA SMERDEL

Prvi koraki na poti med delovne vole – ali o posameznih začetnih spoznanjih o odnosih do živali, kakršne poraja bližina

SUMMARY

The article is based on the introductory chapter of a forthcoming monograph entitled *Yoked Masculinity*, and subtitled *Man and Ox: Cultural Aspects of Working Oxen in Rural Life – The Case of Slovenia*. It begins with words spoken by a building worker on strike, saying that they had been working like animals and were now waiting to be slaughtered, thus introducing one of the basic hypothetical speculations on the identification of people and working animals – usually oxen – in the context of heavy, physically demanding tasks.

In addition to locating the research and views on working oxen as “farm animals that form part of human society” (Digard 2005: 32, cf. Lévi-Strauss 1962) among related reflections and theoretical paradigms in the wider context of the humanities, a condensed presentation is given of the process of research into the relationship between people and oxen, in which close bonds are formed.

Revealing such relations between man and his working animals – under the aegis of the continuation of everyday working practices that lead, in the author’s words, to a “philosophy of the reality of everyday life” – gives rise to an appealing negation of the academic philosophy of dualism in relation to the cohabitation of man and animal, a negation of the division into animal and human, with the latter always prevailing ...